

РОЗШИРЕНІ ГОРИЗОНТИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Огляд монографії: Головка Олександр. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X–перша половина XIII ст.). Київ: Академперіодика, 2021. 600 с.

Сучасний стан взаємовідносин Польщі й України неможливо зрозуміти без знання початкової історії співжиття двох держав, коли в кожній із них відбувався складний процес державотворення, формувалися території, державний устрій, діяли внутрішньо-політичні процеси, визначалися цивілізаційні орієнтири. Історія часів раннього та класичного Середньовіччя містить багатий досвід, який дає змогу відповісти, як вибудовувались польсько-українські зв'язки, що було в їх основі на різних етапах розвитку, як вони співвідносилися з внутрішньополітичними процесами тощо.

Взаємини двох потужних ранньосередньовічних держав – Польщі і Русі – завжди привертала увагу науковців. Їхній науковий доробок є значним і багатограним. Цією проблемою займаються сучасні українські й польські науковці В. Ляска, А. Юсупович, К. Беніскевич, М. Котляр, М. Бартніцький, В. Нагірний, Л. Войтович, В. Александрович, І. Паршин, М. Волощук, М. Хжановський та багато інших. Складність висвітлення проблеми полягає в тому, що джерела не завжди містять точні дані і вичерпну інформацію про тогочасні події, наводять лаконічні записи, а також відображають інтереси одної чи другої сторони, тому наукові праці висвітлюють різні підходи до оцінки і трактування тих чи інших подій, діяльності правителів тощо. Точаться дискусії дослідників з багатьох питань: трактування джерел, визначення хронології подій, мотивів дій тогочасних правителів, їх наслідків тощо. З огляду на зазначені чинники, вивчення взаємин Польщі та Русі в добу раннього та класичного Середньовіччя триває.

У 2021 р. вийшла монографія професора О. Головка “Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X–перша половина XIII ст.)”. Вона є продовженням багатолітньої праці автора над цією темою, яка розпочалася з його дипломної роботи “Польща і польсько-руські відносини в давньоруському літописанні початку XII ст.” Згодом О. Головка написав узагальнюючу працю про політичні взаємини Русі та Польщі в домонгольський період, на підставі якої була захищена кандидатська дисертація, а її текст у дещо зміненому вигляді виданий як монографія. Нове дослідження О. Головка істотно відрізняється від зробленого ним тридцять років тому: в ньому автор поставив за мету переосмислити всі дотичні до проблеми джерела, використати нові знання, набуті дослідниками за останні роки щодо вивчення країн Центрально-Східної Європи – Польщі і Русі – періоду класичного Середньовіччя, розширити хронологічні межі, а також переглянути власні напрацювання.

Монографія О. Головка містить ґрунтовний огляд основних праць з питання взаємин Польщі і Русі. Хронологічні межі досліджень широкі: від часу становлення історії як науки і до найновіших наукових напрацювань. Дискусійні моменти історіографії автор розглядає в розділах про взаємовідносини Польщі і Русі в середньовічний період. Учений також проаналізував різні групи джерел, що містять відомості про міжнародні відносини Польщі з державами і народами Східної Європи, насамперед Руссю.

Історію польсько-руських відносин кінця X–середини XIII ст. О. Головка розглянув у площині міжнародного життя. Ці два з половиною століття він поділив на хронологічні періоди і пов'язав їх з новою реальністю, яка визначала зміст політичних відносин Польщі і Русі та міжнародну ситуацію загалом у Центрально-Східній Європі.

У першому розділі монографії автор розкриває важливі питання становлення міждержавних відносин Польщі і Русі у зазначений період. Саме тоді формувалися території та окреслювалися кордони обох держав. Висвітлюючи цей процес, О. Головка наголошує, що на деяких прикордонних територіях проживало різне етнічне населення, між яким не було чіткого етнічного розмежування. Ця особливість згодом спричинила напругу у стосунках між сусідніми державами, конфлікти і боротьбу за ці регіони. Особливу увагу науковець приділив намаганням володарів Польщі та Русі об'єднати розділені землі в одну державу. На польських землях лідерство в цьому процесі займали князівства полян (Велика Польща) і вісян (Мала Польща). Власне лендзянсько-вісянська знать контролювала район "Червенських градів" (тут розташовувалася низка оборонних пунктів – Червен, Перемишль, Белз, Берестя). На цій території проживало і східнослов'янське населення. Автор зазначає, що в третій чверті X ст. частина хорватських земель (західна) продовжувала залишатися під контролем Вісянського князівства. На східні частини Волині тоді почала поширюватися влада Києва. Основна маса хорватських земель та частина Волині залишилися поза сферою політичної експансії як західних, так і східних сусідів. Науковець наголошує, що з польським князівством Мешка I (963–992) Русь ще не мала контактів, але, розширюючи свої кордони на заході, заклала основи для їх розвитку в майбутньому. Наприкінці X ст. володар Русі Володимир Святославович (980–1015) відвойовує у Чехії південно-західний регіон розселення східних слов'ян – район "Червенських градів". До складу держави Русь входять усі східнослов'янські племена і території. Автор спростовує історіографічну тезу про те, що наприкінці X ст. між двома державами відбувалися численні війни.

На думку вченого, протистояння між Руссю та Польщею починаються наприкінці 80-х–на початку 90-х років X ст., що було зумовлено переорієнтацією зовнішньої політики Польської держави: почався конфлікт із Чехією (Празьке князівство) за Сілезію і Малу Польщу та з Руссю через входження до її складу "Червенських градів". Двір Болеслава I Хороброго (992–1025) намагався продовжувати політику своїх попередників щодо "Червенських градів". Суперечка за цей регіон у першій третині XI ст. стане однією з причин боротьби між Руссю та Польщею. Втім, це не завадило встановленню дипломатичних відносин між Польщею і Руссю – у 992 р. обидві сторони уклали договір "миру і любові", яким була визнана належність "Червенських градів" до Русі. Отже, Русь і Польща встановили міждержавні стосунки доволі пізно, коли їх ранньополітична державність уже досягла значного рівня розвитку. Це пояснюється насамперед різною спрямованістю міжнародної діяльності Русі і Польщі: зовнішня політика київських князів була спрямована на північно-причорноморські степи, Візантійську імперію, Балкани, Кавказ, а Польщі – на Германію, поморський регіон, полабських слов'ян, Чехію.

Саме в цей період, зауважує дослідник, визначаються зони спільних інтересів Русі і Польщі. Про це свідчить лист архієпископа Бруно Кверфуртського до германського короля Генріха II. Це перша мемуарна пам'ятка іноземця про Східну Європу, яка містить цінну інформацію про поляків, східних слов'ян, печенігів.

На основі глибокого аналізу джерел й історіографії автор висвітлив міжусобну боротьбу між претендентами на князівський стіл після смерті Володимира Святославовича, зокрема втручання поляків у ці події. Він констатує, що питання про розвиток подій 1016–1017 рр. на Русі потребує переосмислення. Оскільки спроби польського володаря у 1017–1018 рр. укласти угоду з Ярославом (сином Володимира Святосла-

вовича) закінчилися невдачею, договір Болеслава I Хороброго з германським імператором Генріхом II та отримана ним допомога сприяли військовому втручання у справи Русі. У польській історіографії цей похід трактується як споконвічна присутність поляків у Східній Європі. Дослідник наголошує, що і сьогодні залишається чимало питань щодо цього походу, а відтак, це спричиняє дискусії науковців. О. Головка не поділяє думки істориків, що під час походу на схід Болеслав I Хоробрий мав на меті розділити Русь на уділи. Він вважає, що головна мета його походу на Русь – посадити в Києві підконтрольного полякам князя – досягнута не була. При цьому Київ було пограбовано, взято велику кількість полонених.

Ще один цікавий сюжет першого розділу пов'язаний з правлінням Мешка II (1025–1034), за якого Польща втратила території, приєднані його батьком, а держава переживала серйозну кризу через внутрішні заворушення. В цей період поновилася боротьба за “Червенські гради”, яка завершилася для польського володаря їх втратою та поверненням до Русі. Автор звертає увагу, що руські володарі здійснили виселення з Перемишля, а також з Побужжя частини населення з метою посилити свої впливи в регіоні, де поряд з основним східнослов'янським населенням було чимало західних слов'ян. Дослідник зауважує, що після виселення поляків з Побужжя у тексті “Повісті временних літ” зник топонім “Червенські гради”. В регіоні посилювався вплив Києва, і він втратив роль контактної зони між Польщею і Руссю.

У другому розділі визначаються нові тенденції в державно-політичному розвитку Польщі і Русі та в їх відносинах. Наприкінці 30-х–40-х роках XI ст. Польща за правління Казимира I Відновителя (1038/39–1058) виходить із кризи, намагається відновити та нормалізувати відносини з Руссю, задля чого Казимир I одружився з руською княжною.

У середині 40-х років XI ст. внутрішньополітичне та зовнішньополітичне становище Польської держави продовжувало зміцнюватися. Польський двір почав наступ на Мазовецьке князівство, яке протистояло як Великопольщі й Малопольщі, так і Русі. У 1047 р. польські і руські війська здійснили спільний похід проти Мазовецького князівства і розгромили його, що сприяло відновленню територіальної цілісності Польської держави.

Висвітлюючи події 60–70-тих років XI ст., автор особливу увагу приділяє подіям 1069 р., пов'язаним із перебуванням на Русі Болеслава II Сміливого (1058–1079) (племінника Ізяслава Ярославовича). Він вступає в дискусію з авторами, які зображують цю подію як польську збройну інтервенцію або польсько-руську війну. Перебування польського князя на Русі польські джерела представляють як триумф над русами. О. Головка стверджує, що таке трактування подій є хибним, оскільки польський володар ставив за мету поновити владу Ізяслава Ярославовича на київському столі, тобто, йшлося про намагання зберегти дружнього для Польщі володаря.

Значну увагу в праці приділено періоду, коли у політичному розвитку Русі та Польщі посилювалися тенденції до удільної роздрібленості та внутрішньополітичних конфліктів (80-ті роки XI–початок XII ст.). Це період правління Владислава Германа (1078–1102), який автор характеризує як добу ослаблення центральної влади в Польщі. Наприкінці XI ст. державу можна розглядати як конфедерацію земель-князівств, хоча за Болеслава III Кривоустого (1102–1138) державна єдність Польщі була відновлена. Автор доходить висновку, що у політичному житті польського суспільства відбуваються суперечливі тенденції: з одного боку, наявна криза ранньополітичної державності, з другого – формування у рамках загальнопольської державності конфедерації значною мірою суверенних князівств. Подібні політичні процеси відбувались і на Русі.

Третій розділ монографії присвячений польським та руським князівствам другої і третьої третини XII–початку XIII ст. Автор стверджує, що польсько-руські відносини в цей період багато в чому залежали від внутрішньої ситуації в двох країнах. Критично проаналізувавши джерела, дослідник дав свою інтерпретацію діяльності й намірів головних історичних осіб, зокрема, критично оцінив відомості Вінцентія Кодлубка про польського князя Казимира II Справедливого (1177–1194), зазначивши, що хроніст перебільшив його реальні наміри поширити вплив Польщі на схід. Казимир II здійснив напад на Берестя, щоб повернути лояльного Польщі місцевого князя. Автор також скорегував свій попередній висновок про те, що конфлікт у Побужжі був доволі “скромним і лояльним”, і довів його ширше значення.

Особливий інтерес викликає висвітлення О. Головком останнього походу галицько-волинського князя Романа Мстиславовича до Польщі (1205) проти малолітнього князя Лешка Білого (1194–1227) та його брата – мазовецького князя Конрада з метою зміцнити позиції власної держави. Він ретельно вивчив обставини походу, а саме конфлікти за імперську корону германських герцогів Філіппа Швабського і Оттона Брауншвейзького. Дослідник проаналізував думки істориків з цього приводу, зокрема версію про те, що похід князя Романа обумовлювався його тісними зв'язками з потужним угрупованням в Німеччині. Приділено увагу реконструкції цих подій Л. Войтовичем, який на основі багатьох джерел дійшов висновку, що князь Роман йшов до Саксонії (“саксонська” версія) через Польщу як союзню державу, але неузгодженість його дій з польськими князями призвела до конфлікту з ними.

У четвертому розділі автор зосередився на взаєминах Волинської та Галицької земель з польськими князівствами в першій третині XIII ст. Науковець зробив слушні уточнення щодо східної політики Краківського князівства, описав складне переплетіння інтересів польських, угорських королів та руських князів у питаннях володіння містами та посідання тронів. Особливе зацікавлення викликає сюжет про спроби угорських та польських володарів домовитися про спільні дії щодо Галичини. Йдеться про Спішську угоду угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Білого у 1214 р., яка фактично поділила Галичину між Угорщиною і Краківським князівством. Учений зауважує, що, оцінюючи події 1214 р., дослідники часто перебувають у полоні історіографічного стереотипу: вони розглядають політику сусідніх з Руссю країн у двох крайніх площинах – або як дружню, або як ворожу. Це призводить до спрощення реального історичного життя. О. Головко запропонував свою версію тогочасних подій: він акцентує на тому, що реалізація прагнень Романовичів на повернення спадщини Романа Мстиславовича йшла в руслі гасел краківського двору.

О. Головко торкається ще одного важливого сюжету в польсько-руських відносинах, а саме участі волинян у міжкнязівських конфліктах Польщі. Йдеться про похід волинських князів Данила та Василька Романовичів на Каліш (1229). Після смерті Лешка Білого (1227) почалася гостра боротьба за краківський престіл, в ході якої польські князі, зокрема мазовецький князь Конрад, запропонував волинським князям Данилу і Васильку здійснити похід до Великої Польщі. Приставши на цю пропозицію, союзники оточили велике місто Каліш. Автор наголошує, що в результаті цього походу ситуація у взаєминах руського та польського князівств змінилася: відтепер не польські королі, а волинські князі починали переважати в цих відносинах. Разом з тим, науковець зауважує, що в історіографії ще багато важливих питань стосовно цих подій не знайшли відповіді, є тільки різні версії і припущення. О. Головко відзначає недостатню обізнаність науковців при вивченні як внутрішньополітичної, так і міжнародної політики

Польщі в першій третині XII ст. Він прослідковує розвиток відносин Волинського князівства зі східними польськими князівствами та розкриває причини змін у них. При цьому автор наголошує на дискусійних моментах, одним із яких є питання міста Холм, яке в другій половині 30-х років XIII ст. виникло на політичній арені Галицько-Волинського князівства.

Не оминув увагою дослідник і прибалтійський чинник у взаєминах Мазовецького і Волинського князівств наприкінці 30-х років XIII ст. У 1237 р. мазовецький князь Конрад зробив спробу відновити Добжинський орден, передавши йому землі північно-волинського міста Дорогочина, але вже через рік після походу на північ волинського князя Данила Романовича духовно-рицарський орден перестав існувати, а Дорогочинська волость повернулася до володінь Романовичів. Наступний епізод у взаєминах Мазовії і Волині датується 1238 р. Щоб відреагувати на ворожі дії мазовецького володаря, Данило Романович організував напад на його землі військ литовського князя Міндовга. Автор підкреслює, що остаточне повернення Галича волинським Романовичам також пов'язане з Литвою.

У п'ятому розділі розкриваються стосунки Східної Європи і Польщі в 40-х–на початку 60-х років XIII ст. Визначається основна особливість цього періоду, що зумовила історичну долю народів і країн Центрально-Східної Європи, а саме вторгнення монгольських військ та формування в нижньому Поволжі монгольського протодержавного утворення. Ця подія вплинула на взаємини руських і польських князівств, які відтепер мали зважати на монгольський чинник. Завойовницькі плани монголів передбачали підкорення Південно-Західної Русі та державного формування на півдні Польщі. Науковець наголосив, що як на півдні Русі, так і в Польщі ситуація виявилася складною. Держава Романовичів не була консолідованою, її роздирали протиріччя. Той факт, наголошує дослідник, що Данило Романович покинув свої володіння і шукав контактів із володарями Угорщини і Польщі, свідчить про надзвичайно складну ситуацію на Русі напередодні і під час монгольської навали. Притулок Данилу Романовичу з його родиною надала Мазовецька земля, виділивши йому в управління місто Вишгород. Ці контакти з польськими князями свідчили про завершення на той час нетригального конфлікту між Волинню і Мазовією у 1236–1238 рр.

Вторгнення монголів до Польщі, підкреслює автор, стало катастрофою як для Південної Польщі, так і для Південно-Західної Русі. Трагічним моментом стала загибель під Легніцею князя Генріха II Побожного. У Польщі почався період удільної роздробленості. Складною ситуацією в Південно-Західній Русі після монгольської навали скористалися угорці, щоб поширити свої впливи. Князю Ростиславу Михайловичу (певний час посідав галицький стіл) допомогу надав сандомирський князь Болеслав V Сором'язливий (одружений з дочкою угорського короля). Союзником Романовичів у Польщі став мазовецький князь Конрад, який боровся з Болеславом за Краківську землю. У цьому змаганні Конрад зазнав поразки, і Краківська та Сандомирська землі повернулися до Болеслава Сором'язливого. У 1243 р. волинські князі втрутилися в конфлікт, прагнучи поширити свої впливи на Малу Польщу. З цією метою вони здійснили похід до Малої Польщі. Науковець відзначає в історіографії різні позиції щодо походу Романовичів на Люблін. Згідно з польськими джерелами, волинські полки Люблін не захопили, українські ж історики стверджують, що князям таки вдалося завоювати Люблін. Автор монографії схиляється до думки останніх.

У п'ятому розділі приділена увага подіям 1245 р., коли Ростислав Михайлович вирішив шукати підтримки у поляків. Внаслідок переговорів у Кракові об'єднане угорсько-

польське військо спочатку вирушило до Перемишля, а згодом оточило Ярослав. Сюди ж підійшло військо на чолі з Данилом і Васильком. Перемога Романовичів завершила сорокарічну війну князів Данила та Василька за збирання своєї “вотчини”.

Наступний сюжет викликає особливий інтерес, оскільки йдеться про втягнення Романовичів у війну в Центральній Європі за “австрійську спадщину”. В цій кампанії взяло участь двоє польських князів: опольсько-раціборзький Владислав і краківський Болеслав Сором’язливий. Автор не погоджується з думкою про зраду польських князів – він акцентує увагу саме на неузгодженості в діях союзників – волинян і поляків, яка негативно позначилась на результатах походу і, врешті, призвела до провалу кампанії. Визначаючи різні версії австрійської політики Данила Романовича в історіографії, О. Головка наголошує на необхідності подальшого вивчення цієї події.

Дослідник звертає увагу, що саме польські князі і вельможі вплинули на рішення Данила дати згоду на проведення коронації. Невдовзі король Данило і мазовецький князь Земовіт здійснили переможний похід, в ході якого була спустошена південна частина Ятвягії. Договір між тевтонцями, мазовшанами і волинянами щодо Ятвягії свідчив про наміри учасників в майбутньому завоювати цю землю та поділити її на зони інтересів.

Останній сюжет монографії присвячений державі Романовичів, польським князівствам і Литві під час походів монгольського воєначальника Бурундая до Східної Європи у другій половині 50-х–на початку 60-х років XIII ст. Історик акцентує, що на події цього періоду вплинули нові геополітичні реалії політики папства, інтереси якого були прикуті до Близького Сходу. Сподівання на відновлення позицій християн у регіоні (після захоплення Єрусалиму у 1244 р.) були марними, тому католицька верхівка допускала використання монголів у боротьбі проти мусульманських володарів. Саме в той час, як зауважив автор, монголи взяли курс на зміцнення системи підкорення населення Східної Європи. Насамперед це стосувалося Литви і держави Романовичів. На чолі монгольського війська був поставлений досвідчений полководець Бурундай. Перший удар монголи нанесли по Литві, оскільки остерегалися, що на допомогу Данилові могли прийти союзники – правителі Польщі й Угорщини. Щодо короля Данила Бурундай застосував тактику “вимушеного союзництва”. До монголів відіслали князя Василька, який вимушений був виступити разом з монголами. В поході Бурундая на Польщу Василько ситуативно став їхнім союзником. Ця навала Бурундая завдала Польщі великих втрат, татари спустошили Краків, Сандомир. Автор слушно розкрив різні історіографічні версії тих подій та висловив свою позицію. Науковець наводить думку вчених, які наголошують на вкрай недостовірній розповіді автора Великопольської хроніки щодо участі волинських князів у розправі над мешканцями Сандомира. Вчені вважають, що під час переговорів з сандомирцями Бурундай не виконав своїх обіцянок, але запропонував мешканцям Сандомира за посередництвом Василька Романовича прийнятні умови капітуляції. Автор підтримує версію дослідників про те, що участь руських князів у нападі Бурундая на малопольські землі не призвела до загострення стосунків між Романовичами та Польщею. Деякі автори вважають, що події 1259–1260 рр. показали нездатність Данила Романовича дати відсіч ординцям. На думку автора, таке зауваження не є коректним. У той час князі Романовичі не могли розпочати війну з монгольським військом, до того ж, загальна міжнародна ситуація довкола їх держави була несприятлива. Данило не тільки намагався врятуватися від монголів, а й прагнув знайти можливих союзників. Автор дослідження доводить, що монголи не змогли повною мірою реалізувати свої цілі: не було знищено найбільш укріпленого міста князів Романовичів Холма і не нанесено достатньо потужного удару

по Польщі. У 1262 р. у волинському місті Тарнаві, на чому акцентує О. Головка, відбулися переговори короля Данила, його синів Лева і Шварна, князя Василька, його сина Володимира з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язлимим. Треба було подолати негатив, що виник між волинськими і польськими володарями через вимушену участь руських дружин у поході Бурундая на Польщу. За результатами переговорів Болеслав Сором'язливий і волинські володарі підписали угоду.

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що монографія О. Головка є важливою подією у вітчизняній історіографії, яка підсумовує усі сучасні досягнення у вивченні питань історії відносин Польщі і Русі в період класичного Середньовіччя. Переосмислення автором багатьох сюжетів взаємин Польщі і Русі дає змогу краще зрозуміти історичні події, які визначили зміст політики обох держав у міжнародному контексті їх взаємозв'язків. Окреслення автором дискусійних питань в історіографії розкриває перед дослідниками широкі можливості для подальших наукових досліджень. Монографія містить ілюстрації, які значно посилюють інтерес до зазначеної проблеми.

Наталія ЛЕШКОВИЧ